բազմադարեայ ջանից հաւատարիմ գոր-ծակից լինել, և արդէն Ներսիսի հետ առանձին յարաբերութիւն ունեցած էր իւր փեսային միջոցաւ, և Շնորհալւոյն սիրով և խոհեմութեամբ վարուելէն այն-պէս կկարծէր՝ որ նորին ձեռամբ կարող էր Յունական նպատակը արդիւնաւորել, և սկսած էր Պահլաւունի Գրիգոր Կաթու-ղիկոսի օրէն նոր խլրտումներ գաղտանա-ծածուկ գործել և ինչ ինչ խնդիրներ կը յուզէր և գրութեամբ կառաջարկէր, յո-րոց — մի թուղթ յատուկ պատգամաւոր-ներով թէ և առ Պահլաւունին ուղ-ղած էր, սակայն նա վախճանած լինելով՝ նորա յաջորդն եղող Շնորհալի Ներսէս Հայրապետ կատանայ, և արժանաւոր պա-տասխանը կփոխարինէ։

(Շարունակելի)

Վ. Վ. ՄԱՆԿՈՒՆԻ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԻՔ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ ՔԱՂԱՔԻ

(Շարունակութիւն)

Այս սենեկաց եռեէն հատատուն որ-մով պարսպեց Տրդատայ ասացեալ դրա-նէն մինչև նոր պարիսպը. որու արևմտեան բրգի վրայ շինեց ամարանոց և գիտարան դէպ ի դաշտը, շուկայի բոլոր խանութ-ները նորոգելով, որոց մէջ վարձով կնըս-տին բնակիչք։

Եկեղեցւոյ շրջապատը խցերի յառաջ հորեր բանալ տուաւ ընդերկրեայ ճանա-պարհաւ մէկ մէկի հաղորդելով Փիլիպ-պոս Կաթուղիկոսի բաց արած հորերի հետ՝ գիծութիւնը ցամաքեցնելու հա-մար. որով Սառը - քանքանի ջուրը բա-ւական յաւելցաւ ընդերկրեայ ջրերի միատեղ ժողովուելով, և Եկեղեցւոյ յատակը ու միաբանից սենեակները բա-ւականին ցամաքեցան խոնաւութենէ։

Սիմէոն Կաթուղիկոսի այլ ամէն ա-բարքը Էթոռապատկան գիւղերում, և հոգածութիւնքը նորա բոլոր կալուած-քը սեպհականելու, գրած են աւանիկ ա-ռանձին առանձին գլխով իւր Ջամբռ մատենին մէջ. մենք Կաթուղիկէ Եկե-ղեցւոյ այս սատրագրութեան մէջ այն ա-մենը միայն գրեցինք, ինչ որ թողուց գործք և արարք Եկեղեցւոյ և մենաս-տանի մէջ. որոց թէ թերութիւնք էլ մնացել էին, այն ևս լրացրուց Ղուկաս Կաթուղիկոս։ Էփսոն որ Սիմէոն Կա-թուղիկոսից ետքն եկող կաթուղիկոսք ինչպէս և Ղուկաս՝ իւրեանց արարքը գրել չեն Ջամբռի մէջն ի յիշատակ, թէ և յիշատակի արժանի գործք չունեցան Ղուկասի յաջորդները։

Ղուկաս յաջորդելով Սիմէոնին, իւր նախորդի բարի գործքէն ի բարի նախանձ շարժելով, Եկեղեցւոյ և Մենաստանի միւս հնացած տեղերն էլ ինքը նորոգեց. Տաճարի ոմոնց շրջապատ չորս կարգ քա-րինքը ի ներքուստ աստիճանների վերէն փոխել տուաւ, որոնք ժամանակի հնու-թենէն մաշուած և ի տեղիս տեղիս ա-ւերուած էին. որու շինութեան արձա-նագիրը գրուած է արտաքուստ Աւագ խորանի կիսաբոլորակ որմոց մէջ յարևե-լից, 1784 թուին։

Եկեղեցւոյ արտաքին շրջապատ սալա-յատակը շինել տուաւ երկրորդ տարին.

որու յիշատակագիրը գրուած է Տաճարի արևմտեան դրան հիւսիսակողմը 1785 թուին։

Տաճարի մէջը, որու նկարները անշքացել էին արդէն՝ սպիտակացնել տուաւ, և նոր ի նորոյ գեղեցիկ ոսկեզօծ նկարներով ծաղկեց, ու խորհրդաւոր պատկերներով զարդարեց, որոյ արձանագիրը Կաթուղիկէի մէջ շրջապատ գրուած Աստուածատուր Կաթուղիկոսի յիշատակարանի ներքև 1786 թուին. նոյնպէս և Կաթուղիկէի կամարի տակը եղած հիւսիսային կողմի առաջին և յետին դասուսիւնները, որոնք խախտուած էին՝ նորոգել տուաւ և ոսկեզօծ ծաղկեց նկարիչ Յովնաթանի ձեռքով։

Այս ամէն շինութեանց և նորոգութեանց հետ՝ մեծամեծ յիշատակներ ևս թողուց Ղուկաս Կաթուղիկոս Մենասանի մէջ, որոնք են.

Ներքին պարսպի արևելեան հարաւային կողմը՝ ուր յառաջագոյն Մովսէս Կաթուղիկոս փոնատան հարկաւորութեան համար համբարանոց էր շինել, նոր ամբար շինեց Ղուկաս կրկնայարկ և կամարակապ կոփածոյ քարով, փոնատան անկիւնէն մինչև հարաւային մեծ դուռը Ջուղայեցի Խաչիկ իշխանի արդեամբք, 1785 թուականին։

Իսկ այս հարաւային դռնէն մինչև Կաթուղիկոսարանի շինուածոց հարաւային ծայրը, ուր Ղազարապատի ներքին դուռն է, գրեթէ բովանդակ նորոգելով՝ շինեց ընդարձակ խոհանոց կամարայարկ. ուր որ յառաջ Աստուածատուր Կաթուղիկոս շինել էր անտեսատունը. որու արձանագիրը նոյն որմին մէջ 1718 թուին. ամառուայ սեղանատունը նոր ի նորոյ յարդարեց երկու կարգ քարէ նստարանով, և ընդմէջ հին անտեսատան և սեղանոյն շինեց կամարայարկ դուռն հանդէպ Տաճարի հարաւային դրան. ընդ որ կմտնեն անտեսատունը, խոհանոցը ևն. և բոլոր այս շինութեանց վրայ կոփածոյ քարով է, բարձր շէնքով նոյն հարաւային երկայնութեան վրայ կցելով արևելեան հարաւային մասնում շինած ամբարի հետ, շինեց երեք մեծ ամբար ևս. այս դրան ձակատն է շինութեան արձանագիրը 1788 թուին Ջուղայեցի Մարգար աղայի արդեամբք։

Ձմեռուայ սեղանատունը ևս ընդարձակելով, արևելեան կողմէն հինգ կամար յաւելցրուց առաջուայ շինուածքի վրայ 1790 Կեսարացի Յովհաննէս Ամիրայի ծախսով։

Այս վերնայարկ ամբարանոցի արևմտեան ծայրը, ուր երեք բաժին զմբեթատեղի էր մնացել թերի, Ղուկաս Կաթուղիկոսի օրէն, յետ նորա հազիւ թէ Դաւիթ Կաթուղիկոս ի յիշատակ իւր հոգւոյն շինեց այս երեք վերնայարկ սենեակները իւր խառվայարոյց իշխանութեան միջոցին, երկուքը քարով կամարայարկ, և երրորդը ծածկեց փայտով, որով և Կաթուղիկոսարանի հարաւային ծայրը և ամբարի ծայրերը կցեց իրարու հետ. որոնք յետոյ Եփրեմ Կաթուղիկոսը յարդարեց գրատուն, որպէս ի ներքոյ։

Սիմէոն Կաթուղիկոսի շինած Աթոռոյս դպրատունը երկու պարսպաց մէջն ի հիւսիսոյ, որ տեղւոյ գիմնութեան պատճառաւ խախտուած էր և լքեալ, և աշակերտք փոխադրուած էին Տրդատայ դրան

վերնայարկ սենեակները, Եփրեմ Կաթուղիկոս դպրատան այս նեղութիւնը տեսնելով, իւր իշխանութեան երրորդ տարին 1813, Ներսէս Կաթուղիկոսի վերահասութեամբ՝ շինել տուաւ Աթոռոյս այժմեան բազմասենեակ վարժարանը Եկեղեցւոյ արեւելեան կողմի շինութեանց վերայ Փիլիպպոսի շինած Կաթուղիկոսարանի տեղը, որոյ շինութեան համար Ներսէս Կաթուղիկոսի պատրաստած արձանագրերը իւր համառօտ գործոց հետ տպել տուած եմք ի Զմիւռնիա յամին 1844:

Եփրեմ Կաթուղիկոսը եւ Եկեղեցւոյ տանիքը բոլոր նորոգել տուաւ. ուր Պարսից պահապան զօրքը Ռուսաց հետ պատերազմի ժամանակ 1804 թուին ի տեղիս տեղիս կրակ վառելով, այրուել ու փշրուել էին քարերը. ուստի եւ անձրեւը կթնանէր կամարները եւ առաստաղը:

Սա այնպէս ժամանակ նստաւ Կաթուղիկոս, երբ Աթոռն Էջմիածին Դաւթի եւ Դանիէլի խռովութեանց երեսէն պարտքի տակ ընկած՝ միաբանք եւ երկրի բնակիչք թէ քաղաքական եւ թէ այս ներքին խռովութենէն ցիր ու ցան եղած՝ ժողովուրդն ի Վրաստան գաղթած, միաբանքը ի Տփխիս տարագիր եղած կենաէին, երբ այս երկու գործոց յիշատակը թողուց առաքինի Հայրապետը, եւ 1821 թուին Երեւանայ խանից երկիւղէն՝ փախաւ ի Վրաստան:

Յովհաննէս Կարբեցի Կաթուղիկոսը նստաւ Եփրեմի տեղ՝ Հայաստանի ազատութեան ժամանակ ի Պարսից լծոյն. եւ միայն Սինոդի սենեակները շինել տուաւ իւր իշխանութեան նոր ժամանակին՝ մեծամեծ լուսամուտներով եւ սիւնազարդ գաւթով՝ ներսի ասացեալ Վաղարշապատի եւ Սիմէօն Կաթուղիկոսի շինած ամառուայ վեհարանի տեղն ի հարաւոյ, որոց շինութիւնքն արդէն քայքայուած էին, որոց հիւսիսային սենեակների մէջ զետեղեց տպարանը մինչեւ 1837 թիւ, երբ այն տեղից եւս փոխադրուեց տպարանը հարաւային մեծ խոհանոցը Նիկողայոս Կայսեր գալստեան ժամանակ: — Այս արարքը միայն թողուց Յովհաննէս Կաթուղիկոս. եւ յետ այսօրէն ոչինչ. վասն զի ժամանակն այնպէս էր փոխուել, որ էլ չէր նկատում դէպ ի իւր նախորդաց շինարարութիւնք:

Կայսերական կարգադրութեան համեմատ Էջմիածնայ Սինոդը բացուելէն ետքը, երբ որ առաջին Կաթուղիկոսը նստաւ Ներսէս Հինգերորդ Աշտարակցի, իւր օծման առաջին իսկ տարում 1846, սկսաւ լճակի շինութիւնը՝ Սիմէօն Կաթուղիկոսի շինած թղթաշինութեան համար փոքրիկ լճակի տեղը Վաղարշապատի դրան հանդէպ ի հարաւ, որոյ կոփածոյ քարինքը փակել է տուած եղել իւր նախորդը:

Այս նոր եւ ընդարձակ երկար ու քառակուսի լճակը, որ շինեց բոլոր կոփածոյ քարով՝ վեց կանգուն խորութեամբ, երկու հարիւր քայլ յերկայնութիւն եւ նոյնն ի լայնութիւն, շրջապատ աստիճանաւ դէպ ի ներքս, հաղիւ թէ չորս տարում լրացեալ էր մեծագումար ծախսով, զառաջինն աւելի խոր չլինելու պատճառաւ՝ ջուրը չպահեց. ուստի եւ կրկին ծախսով քակեց, խորացրուց մինչեւ ինն կանգուն (երեք սաժէն), եւ աստիճանները

վերցնելով, նոր և հաստատուն շինեց մէկ աստիճան միայն թողելով որմոց բարձրութեան մէջ տեղը՝ ամառուայ ջրոյ պակասութեան ժամանակ — թէ անտառը ոռոգելու, զոր լճակի ներքև անկից, և թէ միաբանից ու եկաւորաց զբօսանաց համար:

Լճակի այս շինութեան հետ երկրորդ տարին՝ այն է 1847 գարնան՝ սկիզբն արաւ և շինութեան ընդարձակ և մեծակառոյց գոմանոցին Էթոռոյ արևելեան հարաւային կողմը պարսպէն դուրս՝ տնտեսատան ասացեալ մեծ պարիզի տեղը, որ Ս. Գայիանեայ Վանից արևելեան կողմն էր. և լճակի շինութեան հետ աւարտեց քառակուսի ընդարձակ շինուածովք գոմոց, մարագաց, խոտատեղոյն, տնտեսատան և մառանի շինուածքը երկու մեծամեծ դռներով քառաբաժին շինութեանց մէջը՝ մին արևմտից կրկնայարկ կոփածու քարով. որոյ երկու կողմն են տնտեսատունն, մառանն և վերակացուի բնակարանն. և միւսն՝ յարևմտից, ընդ որ անասունքն կելանեն ի դաշտ, որոյ վերնայարկն է ամառուայ բնակարան արմտեաց կասելու ժամանակ:

Այս շինութեանց հետ սկսաւ և մեծագործ անտառը տնկել տալու լճակի հարաւային կողմի ընդարձակ դաշտում, երեք սառնայ հողի երկայնութեամբ և երեք բաժին լայնութեամբ. և լցրուց պտղատու թթենի և վայրի ծառերով թէ շինութեան և թէ վառելու համար. որոյ և ներքի երկու կարգ բաժինը Ներսիսի վախճանէն ետքը Էթոռոյ կառավարիչք տնկել տուին:

Ընտաւի թթի ծառերը հանելէն ետքը, շերամի գործարան ևս շինել տուաւ Ներսէս Միմէոնի թղթաշինութենէն մընացած մէկ սենեկի մէջ՝ ռուս արհեստաւորաց ձեռքով. իւր վերջին տարիները շինեց յաթոռումն և շաքարի գործարան, բայց մնաց թերի:

Էթոռոյ պարսպումն եղած շուկայն, որ վաղուց արդէն հնացած էր և խարխլեալ, Մատթէոս Կաթուղիկոսի օրով քակեցին բոլորովին. մենաստանը յամէն կուսէ ազատեղութենէ մաքրելու, մանաւանդ որ Վանքի մոտից վրայ լինելով այս խառնիխուռն կրպակները, ընդ որ մեծամեծ անձինք կյաճախէին Էթոռս, բաւական անվայելչութիւն կը պատճառէր Վանքին. ուստի պարսպէն դուրս հիւսիսային արևմտեան կողմը Վաղարշապատ գիւղի հանդէպ, նոր ի նորոյ շինեցին ընդարձակ և քառակուսի շուկայն՝ չորս մեծամեծ դրամբք կոփածոյ քարով, հարիւր երեսուն կրպակով. յառաջները շրջապատ զարդարեցին կամարայարկ սիւներով՝ թրծած աղիւսով. որոց և որմը արտաքուստ եղած է նոյն իսկ շուկային՝ պարիսպ քառակուսի:

Գէորգ Վ. Հ. Կաթուղիկոս՝ որ այժմ կվարէ իշխանութիւնը, յաջորդելով Հայրապետական Էթոռը, յամին 1867, Նախորդ Կաթուղիկոսաց մեծագործութեան հոգւով վառուեց, որոց արարքը և գործք տեսնելով ի Կաթուղիկէ Եկեղեցին, և նոցա երկար ժամանակի ընդհատութիւնը, երբ նոյն իսկ տաճարի մէջի վայելչութիւնը իւր առաջին անշքութեանն էր հասել, միաքը դրաւ Էթոռս ընդհանրապէս վայելչացնելով հանդերձ, նախորդ Կաթու-

զինուացն Սիմէոնի, Գլուկասու եւն. մեծագործութեանց հետեւել, և միանջենաւոր արարք թողուլ ի Սուրբ Կաթուղիկէս։

Աւասիկ ի Ռուսաստան ճանապարհորդած ժամանակ նոյն թուականին, երբ որ քաջալերութիւն ալ լսեց ազգիս յառաջաւորներէ, և եկեղեցական տեսչութենէն գտաւ օժանդակութիւն, դառնալով յԱթոռ՝ երկրորդ տարին, 1868, սկսաւ շինել Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ Տաճարին կից արեւելեան լայնութեան հաւասար՝ երեք նորակառոյց խորանները միանգամայն, պահելով արտաքուստ Եկեղեցւոյ խաչաձեւութիւնը. որու արեւելեան թեւը կկացուցանէր Աւագ խորանի արտաքին կիսաբոլորակ շէնքը. երեքն ալ կոփածոյ քարով, կամարայարկ և գմբէթայարդ, մեծամեծ լուսամուտներով, որոց միջինն ալ կիսաբոլորակ, որպէս ասացի՝ Եկեղեցւոյ խաչաձեւութիւնը պահելու համար արտաքուստ։ Այս կիսաբոլորակի մէջն է գրուած մարմարեայ քարով այս նոր շինութեանց արձանագիրը, յամի 1869 *)։

(Շ—ր——ն—ելի)։

ՅՈՎՀ. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(*) Այս խորաններու շինութեան մեծ և առաջին պատճառն էր Տաճարի միջի կողմնակի խորաններու փոքրութիւն և անձկութիւնն, որոնք իրենց մթութեամբ և միակ անձուկ լուսամուտներով անվայելչութիւն կբերէին այսպիսի Աթոռանիստ Մայր Եկեղեցւոյ վայելչութեան, որոց մէջէն օդ չխաղալով, եկեղեցական զարդ.ք ու թանկագին զգեստները փտութեան կենթարկէին, մանաւանդ հարաւայինը, որոյ մէջ խոնաւ ի խուռըն և իրարու վրայ կդրուէին զգեստք՝ արծաթեղինաց հետ տեղւոյ անձկութենէն ստիպուելով։

ԱՍՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽԱՉԱԿԻՐՔ· ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԼԱՏԻՆԱՑՒՈՑ ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ·

(Շ—ր——ն—կ——թի—ն)։

— Բայց դեռ խաչակիրք չհասած ի Կիլիկիա, տեսցուք յորպիսի վիճակի էր այդ երկիրդ՝ երբ կայսրն մտաւ անդր։ Թորոս իշխանն մեռաւ ի 1168 թուին ժառանգ թողլով իւր մանուկ Ռուբէն որդին եւ յանձնելով խնամակալութիւնը իւր աներ Թովմաս քաջ զօրապետին։ Զայս լսելով Մլեհ՝ եղբայր Թորոսի սկսաւ յարձակիլ Կիլիկիոյ վերայ եւ այնքան տագնապեցոյց զՀայս, մինչեւ որ նոքա անճարացեալ կացուցին զնա իշխան ի 1169 ամի։ Մլեհ մի անգամ յաղթեց կայսեր զօրապետաց եւ մի շահաւէտ հաշտութիւն արաւ՝ թէեւ իւր գործած անգթութեանց առթիւ սաստիկ ատելի եղեւ։ Թովմաս փախուցեալ էր յԱնտիոք, իսկ Ռուբէն՝ որ ազատեալ էր՝ գնալով ի Հռոմկլայ՝ մի քանի անօրէն անձանց ձեռօք սպանուեցաւ։ Զօրքն չը կարողանալով համբերել Մլեհի այսպիսի անգութ գործոց (ըստ որում կասկածէին թէ մասնակից է եղել իւր եղբօրորդւոյ սպանման) սպանեցին զնա ի 1174 ամի. յայնժամ Հայք միաբանելով] ընտրեցին իւրեանց իշխան զՌուբէն որդի Ստեփանէի եղբօր Թորոսի, որ քաղցրաբարոյ այր էր։

Հեթում Լամբրոնի Հայ իշխանն, որ է Ներսէս Լամբրոնացւոյ եղբայրն, գժտելով ընդ Ռուբէնի Տարսոն քաղաքի առման պատճառաւ՝ սկսաւ խռովութիւնք հանել. զայս տեսանելով Ռուբէն եկաւ եւ պաշարեց զԼամբրոն։ Հեթում ոչ կամենալով խոնարհիլ՝ դրդեց Անտիոքայ կոմս Բոէմոնդ Գ. ն նպաստել իւրեան, եւ նա բարեկամաբար հրաւիրելով զՌուբէն՝ ձերբակալեց զքաջն առաթուր կոխելով մարդկային նուիրական իրաւունքն, թէեւ ի 1184 ամի ազատեց ստիպուելով ի քաջութեանց Լեւոնի եղբօր Ռուբէնի, ի կնութիւն ածելով Ռուբէնի Աղիտա դուստրն իւր որդւոյն։ Յայնմ հետէ սկսաւ Ռուբէն հայրաբար կառավարել իւր տէրութիւնն, բայց ապա հրաժարական տալով աշխարհէն՝ յանձնեց կառավարութիւնը իւր եղբօր Լեւոնին եւ առանձնացաւ Դրազարկ կոչեցեալ վանուց մէջ։